JETIR.ORG ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue
JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)
An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात पर्यटन उद्योगाची भुमिका

डॉ.प्रविणकुमार मधुसूदन लोणारे
सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग.
भवभुति महाविद्यालय,आमगांव.
जिल्हा गोंदिया.
ई–मेल economyzone@gmail.com

गोषवारा (ABSTRACT):-

जागतिक अर्थव्यवस्थेतील एक प्रमुख क्षेत्र म्हणून पर्यटन उदयास आलेले आहे. जगातील सर्वात मोठा व वेगवान सेवा उद्योग, जागतिक अर्थव्यवस्थेवर क्रांतिकारी व मूलगामी स्वरूपाचा प्रभाव पाडणारा उद्योग अशा विविध दृष्टीकोनातून याची ओळख आहे.मानवी संस्कृतीच्या विकासामुळे पर्यटनास एक व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे, वाढते नागरीकरण, औद्योगिकीकरण, राहणीमान, शिक्षण प्रसार, व्यापार, सांस्कृतिक अभिसरण इत्यादीमुळे व्यापकता आली. पहिल्या महायुद्धानंतर पर्यटन हा एक सेवा उद्योग म्हणून समोर आला आहे. पर्यटन उद्योगाचे स्वरूप पारंपारिक नसले तरी यामध्ये रोजगारभिमुखता अधिक आहे.

महाराष्ट्र हे भारतातील प्रमुख पर्यटन राज्यांपैकी एक असून, येथे दरवर्षी लाखो देशांतर्गत आणि परदेशी पर्यटक भेट देतात. या पर्यटन क्रियाकलापांमुळे राज्याला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळते. या शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील पर्यटनातून मिळणा–या उत्पन्नाचा आढावा, त्याचे आर्थिक परिणाम, रोजगारनिर्मिती, आणि शाश्वत विकासासाठी पर्यटनाचे महत्त्व यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द :- पर्यटन **अर्थ** योजना , उद्देश ,महत्त्व ,रोजगारनिर्मिती, महाराष्ट्र सरकारच्या पर्यटन योजना, अडचणी, उपाय

प्रस्तावना

जागतिक अर्थव्यवस्थेतील एक प्रमुख क्षेत्र म्हणून पर्यटन उदयास आलेले आहे. जगातील सर्वात मोठा व वेगवान सेवा उद्योग, जागतिक अर्थव्यवस्थेवर क्रांतिकारी व मूलगामी स्वरूपाचा प्रभाव पाडणारा उद्योग अशा विविध दृष्टीकोनातून याची ओळख आहे. विकसीत व विकसनशील अशा दोन्ही प्रकारच्या देशामध्ये या उद्योगाला मोठा वाव आहे. आर्थिक संतुलन साधण्यास मदत होते. रोजगार निर्मितीची प्रचंड मोठी क्षमता या उद्योगात आहे. परकीय चलन प्राप्त करण्याचे एक प्रभावी माध्यम, पर्यावरण संरक्षण, ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन व संवर्धनाचे माध्यम आणि संस्कृतीचे पुर्नरुज्जीवन घडवून आणण्याची मोठी क्षमता या उद्योगामध्ये आहे. कमीत–कमी भांडवली गुंतवणूक असलेला उद्योग, रोजगार आणि गुंतवणुकीस उत्तेजन देणारा, विपणन व जाहिरात क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण घटक आहे. संपूर्ण जगभरात सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक महत्त्व प्राप्त झालेला एक उद्योग अशी ओळख झालेली आहे.

महाराष्ट्रामध्ये विविध ठिकाणी, विविध वातावरणात व ऋतुमध्ये साहस पर्यटन, पर्यावरण पर्यटन व वैद्यकीय पर्यटन करण्याची खूप मोठी संधी आहे पर्यटन हे महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाचे प्रमुख साधन आहे. राज्यात मुंबई, पुणे, औरंगाबाद, कोकण किनारा, अजिंठा–एलोरा, शिर्डी, पंढरपूर, महाबळेश्वर यांसारखी प्रसिद्ध पर्यटन स्थळे आहेत. पर्यटनामुळे स्थानिक व्यापार, हॉटेल उद्योग, वाहतूक, हस्तकला, आणि अन्नउद्योगात मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

महाराष्ट्रातील पर्यटनातून होणा—या आर्थिक उत्पन्नाचा अभ्यास करणे.

पर्यटनामुळे स्थानिक आणि ग्रामीण भागात निर्माण होणा—या रोजगाराचे विश्लेषण करणे.

पर्यटन क्षेत्रातील गुंतवणुकीचे स्वरूप जाणून घेणे.

पर्यटनातून राज्याच्या एकूण GDP मध्ये होणा—या भराविषयी माहिती मिळवणे.

पर्यटनाचा अर्थ:-

मानवाने विविध ठिकाणी केलेला हेतुपूर्वक प्रवास व वास्तव्य याला पर्यटन असे सर्वसाधारणपणे म्हटले जाते. मानवाच्या प्रवासाची सुरूवात जरी अनेक अर्थाने झालेली असली तरी आधुनिक काळात याला व्यवसायाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळे पर्यटन हा अत्याधुनिक आर्थिक व्यवसाय झालेला आहे. 'प्रवास' हा मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य घटक आहे. प्राचीन काळापासून मानव विविध कारणांकरिता प्रवास करत आहे. नवीन व चमत्कारिक ठिकाणांचा शोध, अज्ञात स्थळांचा शोध, पवित्र धार्मिक स्थळांना भेट, निसर्गातील बदल अनुभवणे, शिक्षण व व्यापार इत्यादींचा यामध्ये समावेश होतो. प्राचीन ते आधुनिक कालखंडात पर्यटनास एक व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. नागरीकरण, औद्योगिकीकरण, शिक्षण प्रसार, व्यापार व इतर उद्योगधंद्यांच्या विकासामुळे पर्यटनाचा विकास झालेला दिसतो.

पर्यटन हा आधुनिक काळातील शब्द तेराव्या शतकात प्रचलित झाला. याचा अर्थ "एका ठिकाणापासून दुस—या ठिकाणी प्रवास करणे आणि मूळ ठिकाणी ठराविक काळात परत येणे" असा होता. अथवा श्पर्यटन म्हणजे माणसाने त्याच्या नेहमीच्या राहत्या ठिकाणापासून इतरत्र केलेले अल्पकालीन स्थलांतर होय..

थोडक्यात, आपणास परिचित नसलेल्या प्रदेशात भ्रमंती करणाऱ्या अपरिचित व्यक्तीसंबंधी तेथील अपूर्व घटनांचा समावेश होतो. पर्यटन ही एक आनंददायी घटना आहे, की ज्यामध्ये मनुष्य प्रवास, भेटी दिलेली निरनिराळी ठिकाणे पाहणे, निवास, भोजन इत्यादीवर स्वतः कमविलेले पैसे खर्च करतो.

पर्यटनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये :-

प्रवास :- यात एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याचा प्रवास असतो.

निवासस्थानापासून दूर :-हा प्रवास व्यक्तीच्या सामान्य निवासस्थानाच्या बाहेर असतो.

अल्पकालीन :- हा प्रवास ठराविक काळासाठी असतो आणि सहसा एका वर्षापेक्षा जास्त नसतो.

विभिन्न हेतू :- प्रवासामागे अनेक कारणे असू शकतात, जसे की मनोरंजन, विश्रांती, व्यवसाय, शिक्षण किंवा धार्मिक कारणे.

विविध सेवा :- पर्यटनात वाहतूक, निवास, भोजन आणि मनोरंजन यांसारख्या अनेक सेवांचा समावेश होतो.

आर्थिक परिणाम :- पर्यटन हे अनेक देशांमध्ये आर्थिक विकासाचे एक प्रमुख साधन बनले आहे.

पर्यटनाचे प्रकार

धार्मिक पर्यटन (तीर्थाटन):- धार्मिक स्थळांना भेट देणे.

विश्रांती आणि आनंद :- मनोरंजन आणि आनंदासाठी प्रवास करणे.

व्यावसायिक पर्यटन (देशाटन):- व्यावसायिक कारणांसाठी किंवा आर्थिक लाभासाठी प्रवास करणे.

सांस्कृतिक आणि वारसा पर्यटन :- ऐतिहासिक स्थळे, कला आणि संस्कृतीचा अभ्यास करण्यासाठी प्रवास करणे.

कृषी पर्यटन :- ग्रामीण जीवनशैली, शेती आणि निसर्गाचा अनुभव घेण्यासाठी प्रवास करणे.

साहसी पर्यटन :- साहसी खेळांसाठी प्रवास करणे, जसे की गिर्यारोहण किंवा सायकलिंग.

पर्यावरणस्नेही पर्यटन :- पर्यावरणाबद्दल जागरूक असलेल्या पर्यटकांद्वारे निसर्ग आणि नैसर्गिक अधिवासांना भेट देणे.

महाराष्ट्रातील पर्यटनाचे आर्थिक महत्त्व

महाराष्ट्रातील पर्यटनातून मिळणारे उत्पन्न – वर्षानुसार (2015–2025)

वर्ष	एकूण पर्यटक (लाखांत)	अंदाजे पर्यटन उत्पन्न (कोटी रुपये)	रोजगार निर्मिती (लाखांत)
2015	950	72,000	3.5
2016	980	75,500	3.7
2017	1,010	78,000	3.9
2018	1,050	83,000	4.1
2019	1,080	87,500	4.3
2020	500 (COVID–19 प्रभाव)	25,000	1.5
2021	780 (COVID–19 काळ)	45,000	2.9
2022	950	70,000	3.8
2023	1,050	85,000	4.2
2024	1,120	92,000	4.8
2025 (अंदाज)	1,200	1,00,000	5.1

GDP मध्ये वाटा: महाराष्ट्राच्या सकल राज्य उत्पादनात (GSDP) पर्यटन क्षेत्राचा अंदाजे 6–7% वाटा आहे.

परकीय चलन उत्पन्न मुंबई व कोकण किनाऱ्यावर येणाऱ्या परदेशी पर्यटकांमुळे दरवर्षी शेकडो कोटी रुपयांचे परकीय चलन मिळते.

स्थानिक अर्थव्यवस्था ग्रामीण भागात होमस्टे, फूड सर्व्हिसेस, टॅक्सी सेवा, आणि हस्तकला विक्रीतून स्थानिकांना स्थिर उत्पन्न मिळते.

व्यवसाय वृद्धी पर्यटनाशी संबंधित ३० हून अधिक उद्योगांना अप्रत्यक्षरित्या उत्पन्न मिळते.

पर्यटनातून मिळणा–या उत्पन्नाचे स्रोतरू

हॉटेल व लॉजिंग सेवा

प्रवास व वाहतूक सेवा

पर्यटन मार्गदर्शक व माहिती केंद्रे

स्थानिक हस्तकला व स्मृतिचिन्ह विक्री

धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमांवरील तिकीट आणि देणग्या

महाराष्ट्रामध्ये पर्यटनाला चालना देण्यासाठी आणि पर्यटनाचा विकास करण्यासाठी विविध योजना

महाराष्ट्र पर्यटन धोरण २०२४

१8 जुलै २०२४ रोजी सुरू करण्यात आलेल्या या धोरणाचा उद्देश पुढील १० वर्षांत पर्यटन क्षेत्रात ₹१ लाख कोटींचे नवे खासगी गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि १8 लाख रोजगार निर्माण करणे आहे. यामध्ये पर्यटकांसाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, प्रमुख पर्यटनस्थळांचा विकास करणे, आणि विविध पर्यटन घटकांसाठी प्रोत्साहन देणे यावर भर दिला जातो.

या धोरणांतर्गत अनेक प्रोत्साहन योजनांचा समावेश आहे, जसे की

भांडवली अनुदान:-

स्थानपरत्वे अनुदान दिले जाते (मागास जिल्ह्यांमध्ये जास्त).

व्याज अनुदान: मुदतीच्या कर्जावर व्याज अनुदान दिले जाते.

वीज शुल्क माफी

मुद्रांक शुल्क आणि नोंदणी शुल्क माफी

राज्य वस्तू आणि सेवा कर ¼SGST½ परतावा

मुख्यमंत्री तीर्थदर्शन योजना :- ज्येष्ठ नागरिकांसाठी (६० वर्षांवरील) ही योजना जून २०२४ मध्ये जाहीर करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत राज्यातील आणि देशातील विविध धार्मिक स्थळांना मोफत तीर्थयात्रा उपलब्ध करून दिली जाते.

महाभ्रमण योजना:- महाराष्ट्र राज्य पर्यटन विकास महामंडळ (MTDC) रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक विकासाच्या उद्देशाने ही योजना राबवते. यातून लाभार्थ्यांना आर्थिक लाभ मिळतो.

पर्यटन मित्र:- सुरक्षित आणि जबाबदार पर्यटनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी श्पर्यटन मित्रश ही योजना सुरू केली आहे.

विविध पर्यटन धोरणे:- राज्यातील पर्यटन क्षेत्राला गती देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने अनेक धोरणे आणली आहेत

कृषी पर्यटन धोरण :- पर्यटकांना ग्रामीण जीवनशैलीचा अनुभव देण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांसाठी उत्पन्न वाढवण्यासाठी ही योजना सुरू केली आहे.

कारवाँ पर्यटन धोरण :- याचा उद्देश प्रवाशांना खास वाहनांद्वारे प्रवासाची लवचिकता देणे आणि दुर्गम भागांतील पर्यटनाला चालना देणे आहे.

बीच शॅक धोरण :- कोकण किनारपट्टीवरील पर्यटनाला चालना देण्यासाठी गोव्याप्रमाणेच बीच शॅक आणि सुविधा केंद्रे उभारण्याची परवानगी दिली आहे.

साहसी पर्यटन धोरण :- जल, जमीन आणि हवाई साहसी खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी हे धोरण लागू करण्यात आले आहे.

केंद्र पुरस्कृत योजना

केंद्र सरकारच्या काही योजनांचा लाभ महाराष्ट्राला होतो

प्रसाद (PRASHAD) योजना :- 'तीर्थस्थळ पुनरुज्जीवन आणि आध्यात्मिक, वारसा संवर्धन मोहीम' या अंतर्गत देशभरातील धार्मिक स्थळांच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी निधी दिला जातो. महाराष्ट्रातील काही तीर्थक्षेत्रांचाही यात समावेश आहे.

स्वदेश दर्शन योजना :- विषय–आधारित पर्यटन सर्किट विकसित करण्यासाठी केंद्राची ही योजना आहे.

पर्यटन संकल्पना म्हणजे व्यक्तीने आपल्या नेहमीच्या निवासस्थानापासून दूर, आनंद, व्यवसाय किंवा इतर कारणांसाठी प्रवास करण्याची क्रिया. यात प्रवासापासून परत येईपर्यंतच्या सर्व क्रिया, सेवा आणि अनुभवांचा समावेश होतो.

पर्यटन क्षेत्रातील अडचणी

व्यवस्थापन आणि विकास :- जुन्या पर्यटनस्थळांची देखभाल आणि संवर्धन करणे, तसेच नवीन पर्यटनस्थळे विकसित करण्याची प्रक्रिया आव्हानात्मक असू शकते.

प्रसिद्धी आणि विपणन :- देशी–परदेशी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी प्रभावी प्रसिद्धी आणि विपणन धोरणांची आवश्यकता आहे.

पायाभूत सुविधा :- पर्यटकांसाठी निवास, वाहतूक आणि इतर आवश्यक सुविधांची कमतरता जाणवते.

स्थानिक संसाधनांचा अभाव :- अनेक ठिकाणी स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर केला जात नाही, ज्यामुळे पर्यटनाचा विकास मर्यादित राहतो.

सुरक्षितता :- पर्यटकांच्या सुरक्षिततेची खात्री करणे आणि आपत्कालीन परिस्थितीत योग्य प्रतिसाद देणे महत्त्वाचे आहे.

सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण :- पर्यटनामुळे होणाऱ्या आर्थिक फायद्यांसोबतच सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करणे आवश्यक आहे.

आर्थिक आणि सामाजिक पैलू :- पर्यटनाशी संबंधित आर्थिक पैलू, जसे की रोजगाराची निर्मिती, आणि सामाजिक परिणाम जसे की स्थानिक संस्कृतीवर होणारा प्रभाव यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. देशी–परदेशी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी प्रभावी प्रसिद्धी आणि विपणन धोरणांची आवश्यकता आहे..

अडचणींवर उपाययोजना

जीपीएस–आधारित बुकिंग सिस्टम :- अत्याधुनिक बुकिंग सिस्टमची अंमलबजावणी जी पर्यटकांना त्यांच्या भेटींचे बुकिंग आणि नियोजन करण्यास अनुमती देते. या सिस्टममध्ये रिअल–टाइम अपडेट्स, गंभीर सूचना आणि वैयक्तिकृत प्रवास कार्यक्रम समाविष्ट असू शकतात.

जाहिरात आणि जाहिरात :- कमी ज्ञात स्थळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी व्यापक विपणन धोरणे विकसित करणे, ज्यामुळे पर्यटकांची गर्दी कमी होईल आणि लोकप्रिय स्थळांवरील दबाव कमी होईल. यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला देखील आवश्यक असलेली चालना मिळेल.

तंत्रज्ञान एकत्रीकरण :- पर्यटकांसाठी सुलभता आणि सोयी सुधारण्यासाठी, व्यापक माहिती आणि बुकिंग सुविधा देणाऱ्या वापरकर्ता–अनुकूल वेबसाइट आणि मोबाइल ॲप्स विकसित करणे.

पायाभूत सुविधांचा विकास :- पर्यटन स्थळांवर रस्ते, पाणी, वीज, स्वच्छ शौचालयांची सोय करणे. स्मार्ट टुरिझम प्रकल्पांतर्गत आधुनिक सुविधा उपलब्ध करणे.

प्रचार–प्रसार वाढविणे :- डिजिटल माध्यमांतून, सोशल मीडिया, मोबाईल ॲप्स व वेबसाइट्सच्या माध्यमातून प्रसिद्धी करणे. 'महाराष्ट्र टुरिझम फेअर' सारख्या कार्यक्रमांचे आयोजन.

स्वच्छ भारत अभियानाशी जोडणे :- स्वच्छता सुविधा सुधारण्यासाठी स्थानिक अधिकाऱ्यांशी भागीदारी करणे, स्वच्छ आणि सुव्यवस्थित स्वच्छतागृहे आणि पर्यटक क्षेत्रे सुनिश्चित करणे. स्वच्छतेसाठी स्थानिक ग्रामपंचायत आणि स्वयंसेवी संस्था जोडणे.पर्यटकांना जागरूक करण्यासाठी सूचना फलक लावणे.

सुरक्षा व्यवस्थेची सुधारणा :- पर्यटकांसाठी हेल्पलाइन नंबर व पर्यटन पोलिसांची नेमणूक. सीसीटीव्ही कॅमेरे बसविणे.

स्थानिक लोकांसाठी प्रशिक्षण :- सेवेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आणि अभ्यागतांचे समाधान वाढविण्यासाठी कर्मचा–यांना आदरातिथ्य प्रशिक्षण देणे पर्यटन मार्गदर्शक, हॉटेल व्यवस्थापन, हस्तकला इ. क्षेत्रात कौशल्य विकास प्रशिक्षण. "मातृभाषेत पर्यटन मार्गदर्शक अभ्यासक्रम" सुरु करणे.

पर्यावरणपूरक पर्यटनाचा विकास :- पर्यावरणपूरक पर्यटन पद्धतींना प्रोत्साहन देणे, ज्यामध्ये कचरा व्यवस्थापन उपाय आणि पर्यावरण संवर्धनावरील शैक्षणिक कार्यक्रमांचा समावेश इको–टुरिझम, ग्रामीण पर्यटन, आदिवासी पर्यटन यांना चालना देणे. निसर्ग संवर्धन आणि पर्यटन यांचा समतोल राखणे.

आर्थिक सहाय्य :- पर्यटन क्षेत्रात गुंतवणूक वाढविण्यासाठी खासगी क्षेत्राला प्रोत्साहन. शासनाच्या "महाराष्ट्र पर्यटन धोरण 2023" अंतर्गत सवलती.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील पर्यटन हे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा मजबूत स्तंभ आहे. दरवर्षी वाढणाऱ्या पर्यटकांमुळे राज्याला मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न आणि रोजगार मिळतो. योग्य नियोजन, पर्यावरण संवर्धन आणि शासनाची सक्रिय धोरणे यामुळे महाराष्ट्र पर्यटनातून आणखी जास्त उत्पन्न मिळवू शकतो.

संदर्भ

महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (डज्क्ब) अहवाल 2015–2025

भारत सरकार पर्यटन मंत्रालय – वार्षिक अहवाल

महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण (2024–25)

पर्यटन संशोधन परिषद अहवाल

महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (MTDC), वार्षिक अहवाल, 2015दृ2025.

भारत सरकार, पर्यटन मंत्रालय, वार्षिक अहवाल, 2015दृ2025.

महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण (Economic Survey of Maharashtra), 2024दृ25.

UNWTO – World Tourism Organization Reports] 2015–2025-

जर्नल ऑफ टुरिझम रिसर्च (Journal of Tourism Research), शाश्वत पर्यटन व आर्थिक परिणाम, 2018दृ2024.

स्थानिक पर्यटन अभ्यास अहवाल, महाराष्ट्र शासन, 2020–2025.

Tourism and Economic Growth in Indiaß – International Journal of Tourism and Hospitality] 2019-

1) Aikara, A. (2014). A believer's journey: Religious tourism in Maharashtra. Retrieved June 12, 2015, from http://www.dnaindia.com/lifestyle/reporta-believer-s-journey-religious-tourism-in-maharashtra-1973157

2) Alsharif, B. (2017). The role of tourism marketing in supporting tourism development. Master Thesis, College of Economic Science, Abdulhameed Bin Badis University.

3) Arlene. (2013). India is not so "incredible for tourists." Retrieved May 2, 2015, from http://www.firstpost.com/india/why-india-is-not-so-incrediblefor-tourists-1012121.html

4) Athnikar, H. S., & Joshi, A. B. (2023). Analysis of Mumbai as a hospitality hub: Challenges and opportunities. Rabindra Bharati Patrika, 26(7), 156-157.

5) Azizbek, A., Alexander, P., & Iddrisu, M. (2021). Government commitment to tourism and hospitality sector during COVID-19 pandemic. Emerald Publishing Limited, 2(2), 153-169.

6) Bankar, A. P. (2012). Potential for promoting medical tourism in Maharashtra. Retrieved June 4, 2015, from https://www.webmedcentral.com/article_view/30 International Journal of Research Publication and Reviews, Vol 6, Special Issue 2, pp 78-82 February 2025 82

7) Bhaskar, K., & Shrivastava, R. (2022). Tourism development in Maharashtra: Marketing approaches. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 9(10), 177-178.

8) Business Traveller India. (2021, August). Maharashtra government announces new initiatives to boost tourism.

9) Chen, S. (2015). Singapore's forthcoming promotion campaign. Retrieved May 2, 2015, from http://washpost.bloomberg.com/Story?docId=1376- NK9LGQ6JTSEG01-1FAA4I8PAHRPRDN9BQ5TQ3OGPF

10) Chitravanshi, R. (2014). Credible India: Global business confidence in country lifts tourism. Retrieved May 3, 2015, from http://www.businessstandard.com/article/companies/credible-india-global-business-confidence-in-country

11) Deshpande, B. K., & Deshpande, R. (2016). A study on development of tourism in Maharashtra. International Journal of Scientific and Research Publications, 6(7), 175.

12) Frances, S. (2014). One of the best beaches in Maharashtra. Retrieved June 4, 2015, from http://goarticles.com/article/One-of-the-Best-Beachesin-Maharashtra/8361672/

13) Frances, S. (2014). Beautiful and clean beaches of Maharashtra. Retrieved July 1, 2015, from http://goarticles.com/article/Beautiful-and-CleanBeaches-of-Maharashtra/8361621/

14) Gadakh, B. L., Jaybhaye, R. J., & Nalawade, P. M. (2015). An assessment of tourism potential: A case study of Nashik City, Maharashtra. International Journal of Research in Geography, 1(1), 8-9.

15) Ghogare, S. R. (2017). A social impact of tourism development in Maharashtra. International Journal of Researches in Social Sciences and Information Studies, 5(1), 160-161.

16) Gupta, A. (2014). Experience Mumbai after sunset. Retrieved July 2, 2015, from http://goarticles.com/article/Experience-Mumbai-AfterSunset/9525451/

17) Havale, D. S., Chaudhari, C., & Jadhav, S. (2022). Innovative agro-tourism trends: Maharashtra state as a model for cross-cultural tourism in India. Current Agriculture Research Journal, 10(3), 320-323.

18) Havale, D. S., Kokate, H., & Chaudhari, C. (2012). A study of post-pandemic sustainability of agro-tourism industry in Vidarbha region. IJFANS, 11

(8), 1849-1850.

19) Iamshrom. (2011). Goa India tourism. Retrieved July 1, 2015, from http://www.articlesfactory.com/articles/travel/goa-india-tourism-a-home-ofnatural-beauty-and-architectural-wonders.html

20) Ishfaq, B., & Musadiq, B. (2020). A study on the impact of COVID-19 pandemic on Indian hotel industry. IJARIIE, 6(5), 288-295.

21) Justin, K., & Christopher, D. (2021). The long-term impacts of hotel's strategic responses to COVID-19: The case of Dubai. Tourism and Hospitality Research, 22(1). 22) Kale, G. (2017). Importance of tourism policy in promotion of tourism with reference to Maharashtra tourism policy. Journal of Advance Research in Business Management and Accounting, 3(5), 1-6. https://doi.org/10.53555/nnbma.v3i5.56

23) Vijayraj, B. V., & Jayanthila, D. A. (2021). Restoring tourism industry in India after COVID-19: A case study. International Journal of Case Studies in Business, IT, and Education, 5(2)